

УДК 821. 161. 2. 09: 801. 82

Лариса Мірошниченко

ДО ІСТОРІЇ МОГИЛИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ)

Невідомі документи про перебування Лесі Українки біля могил рідних на Байковому кладовищі в Києві розглядаються у контексті інтерпретацій окремих поезій письменниці.

Ключові слова: документ, фольклорний образ, життя як художній твір.

Я на старім кладовищі лежала,
тиша могильна круг мене співала,
тиша могильна співала: „Засни!

Щастя – то сни!”

Спати? Ох, спить у колісці дитина,
спить у могилі померла людина,
хто ж непомерлий в могилі лежить,
той хіба спить?..

Леся Українка.

З циклу „Пісні з кладовища”

(Тбілісі, 30 квітня 1905 р.)

[8, 318].

Пісня з кладовища... Підкреслено не містичний, з буденною розмовною інтонацією, спокійний тон і несподіваний, як завжди буває у великого поета, образ-відкриття. Непомерлий в могилі... Рятівний для авторки образ, народжений у стражданнях, зумовлених передчасними втратами двох людей, які своїм земним щедрим життям вросли в її буття (1901 р.– смерть Сергія Мержинського; 1903 р.– смерть брата Михайла). Тоді тривалий творчий галюцинаторний стан (пригадаймо хоча б спалююче писання в Кімполунзі в річницю смерті Сергія Мержинського) не приносив пристрастям умиротворювальної завершеності, не

приходив катарсис зі своїм звільненням. Страдницький шлях треба було пройти до кінця, аж до тої миті, коли, нарешті, в творящому акті прийшло „звільняюче Слово” – образ.

А „мріло” воно вже тоді, коли Леся Українка вперше побувала на могилі брата (кінець травня – червень 1904 року). „Отже, була я на його могилі і ще не хотіла вірити, що то справді мій братик там лежить... І все мені здається, що я не повинна ні писати, ні говорити про нього інакше, як про живого” (з листа Лесі Українки до Ольги Кобилянської від 5 липня 1904 р.– [7, 106]. Минав восьмий місяць з часу поховання, і могилу Михайла Косача уже було обкладено зеленим дерном, у головах висаджено троянди; ділянка суцільно біліла дбайливо посипаним піском.

Тоді поетесу все болісніше вражала та обставина, що в рідному оточенні „під карою сліз заборонено спогад” дорогих імен померлих, бо згадка про них „кров зганяє з обличчя рідного”. І письменниця пронизливо відчуває, як у замовчуванні згортається пам’ять, як наближається моторошне забуття:

...Як прибитий упир, ваша вражена тінь
блідне, блідне, і смерть її криє,
між живими і вами росте просторінь,—
рідне серце могили вам риє...

(„Мої любі, до мене ходіть! я сама...”) [8, 307].

Душа ж її прагнула продовження спілкування з тими, хто відійшов у розквіті сил, однак з її еством лишався недоторкано живим; як бувало завжди у тривалій розлуці, вона і тепер звично розмовляла з ними, нестямно відганяючи найменші прояви уяви мертвих облич, страхітливих примар, могильних жахів. Поетеса розуміла, що, допустивши у свою свідомість це загрозливе уявне, вона втратить живе спілкування з любимими та милими образами. „Жодна щонайменша реальна таїна не розкриється до серця, яке втішається уявними тасмніцями”,– писав Сергій Аверинцев [1, 528]. Саме цю істину і ствердило „звільняюче” художнє слово

Лесі Українки у вірші „Мої любі! До мене ходіть! я сама...”, що з’явився 14 серпня 1904 року в Гадячі:

...Не спиняла я сліз, хоч потоком лились,
поки порох не змила могильний
з ваших образів чистих, і знов, як колись,
тривок з вами живий став і сильний.
Кров з лица, блиск очей я давала для вас
без жалю, не боронячись, вільно,
аж наблизивсь для всіх нас відродження час,
і життя знов поплинуло спільно.
.....
Жах і смерть, все, що прикре й нечисте, зника,
і ніщо не стоїть межи нами...
От і знову настала хвилина така,
я сама, мої любі,— я з вами!
І немає вже сліз в тій жаданій порі,
коли ми стоїмо на розмові,—
ви ж для мене не мертві, страшні упирі,
ви – створіння живої любові [8, 307–308].

Повернувшись з Гадяча у Київ, вона тяжко пережила перші роковини смерті брата у тій же традиційній поминальній атмосфері, де знову в зітханнях та гірких сльозах стверджувалася смерть... „[...] В дні коло 3 октября, сумні й самі по собі через ті страшні роковини, мені ще тяжче було, дивлячись на маму (ти сама знаєш, яка вона буває в хвилини гострої туги),– писала Леся Українка в листі до сестри Ольги від 7 (20) жовтня 1904 р.– Я старалась не лишати маму саму, їздила з нею на кладовище (як нарошне, ще й дні такі мокрі були)...” [7, 115]. Отож, не довелося їй побути там з братом наодинці, побути з ним, живим, при любій розмові...

Тоді письменниця вдруге ступила на той клаптик землі київського цвинтаря, де судилося і їй самій згодом знайти вічний

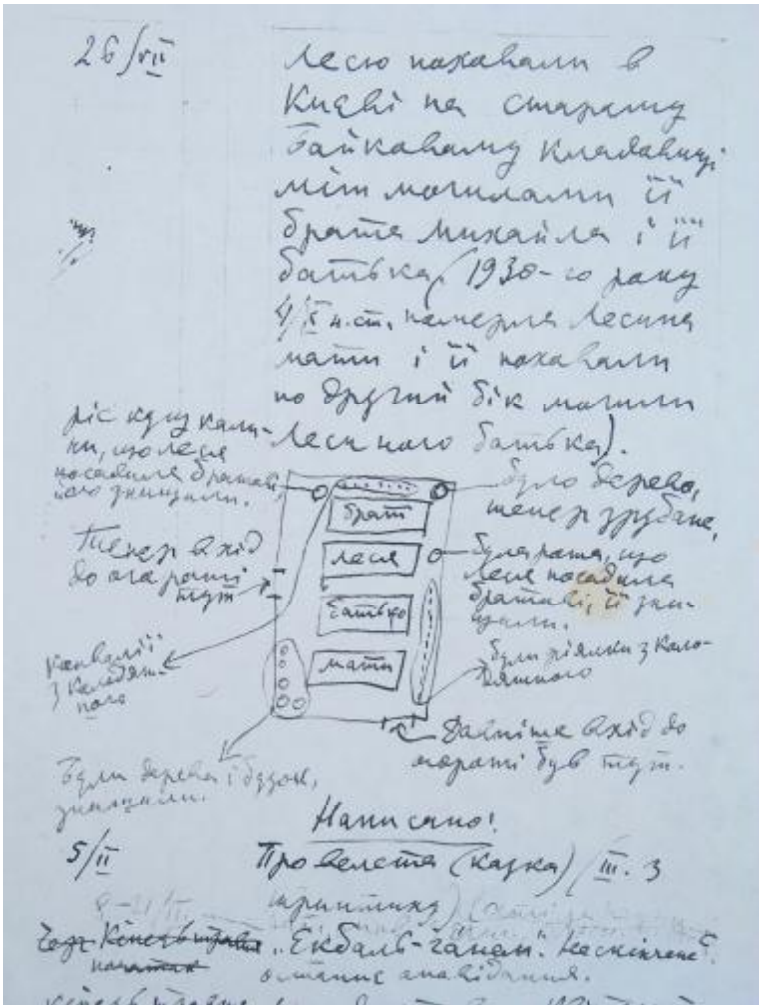
спочинок. Чи думала вона про це, піднімаючись угору до входу на старе Байкове кладовище, куди з 1909 року простувала вже до двох могил – брата і батька? Напевне, думала...

Після смерті сина Михайла Петро Антонович Косач придбав на Байковому чималу ділянку для родинних поховань, обгородив її сітчастою огорожею. І там в глибині, навпроти хвіртки, 8 жовтня 1903 року з'явилася могила сина...

До нас дійшов унікальний документ, за яким оживає печальний шлях до родинного поховання Косачів, яким ходила Леся Українка. Мемуарний твір Грицька Григоренка – сокровенні нічні розмови осиротілої дружини Олександри Судовщикової з померлим чоловіком Михайлом Косачем. У її рукописі під назвою „Хаос” [4], писаному в 1904–1905 роках, зафіксовано у всій нещадній реальності деталі цієї дороги до цвинтаря і до самої могили. Грицько Григоренко поселилася в Києві на постійне проживання незадовго після річниці смерті чоловіка – восени 1904 року на вулиці Лабораторній, поблизу від Байкового кладовища. Її руки обсипали могильний горбик конваліями, прикрашали традиційними віночками: то скромним, із зеленої хвої, то тужливим, із незабудок, то ясным, як сонце, із жовтих безсмертників... За її описом, дорога до могили вела через залізничну колію, обмілілу річечку й міст, на якому очікували перехожих жебраки. Тоді до входу на старе кладовище, відкрите на Байковій горі ще 1838 року, як і сьогодні, люди долали відчутний підйом нагору. Олександра Євгенівна пише: „...Я вошла за ограду [...] сначала [надо] пройти мимо безвкусного кирпичного мавзолея, ещё две, три незаметных могилы налево, направо – мраморная девочка с крестом, потом налево будет длинная дорожка вниз, дальше очень красивое огороженное место, всегда тщательно усыпанное белым песком, где много красивых цветов и несколько памятников, сейчас за этой богатой могилой поворот налево – прямо по разрушенным, превратившимся в грядки забытым могилкам, – и тогда... какое у меня начинается сердцебиение... дух захватывает... Да, тогда ты...

Твоя! Две громадные акации [...] огорожены сетчатой прямой оградой, между акациями скамейка, уже почерневшая, места много...”

До тих днів повертає нас ще одне невідоме свідчення. Цей точний, фактографічно наповнений і емоційно вивірений документ спалахує трепетною з'явою, пропонуючи столітньої давнини гострі й такі реальні контури святої місцини, де поховано Лесю Українку. У ньому знову йдеться про зворушливі факти її прижиттєвої присутності на цьому дорогому клаптику землі. Тепер документ сповіщає про дійство-вчинок письменниці, пов'язаний з могилою брата, що викликає скоріше не сум, а якусь душевну просвітленість. Подає ж свідчення осяяна повсякчас до внутрішніх глибин зваженим світлом спогаду Ольга Косач-Кривинюк, зупиняючи летючу, невловну мить. Це її автограф, що пропонує план родинного поховання Косачів на Байковому, вміщений на одній з останніх сторінок рукопису „Хронології життя і творчості Лесі Українки” [3]. З невідомих причин цей план з коментарями авторки не ввійшов до першодруку „Хронології...”

Автограф Ольги Косач-Кривинюк із рукопису
„Хронології життя і творчості Лесі Українки“
(Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 107, № 161)

На плані, що, найімовірніше, накреслено десь на початку 40-х років ХХ ст., позначено чотири могили Косачів: батьків і двох старших дітей – Михайла та Лесі; тут же помічено первісний вхід до огорожі. А коментар Ольги Петрівни (і то вже для нас – поза часом промовиста автентика епохи) – „повернення” рослин, посаджених біля могил, символічного взаємопереплетіння буття цих людей – тих, хто відійшов у вічність, і тих, хто ще жив...

За цим планом, ліворуч від могили Михайла Косача рука ретельної авторки „Хронології” позначила: „ріс кущ калини, що Леся посадила братові”.

Козак умирає, дівчинонька плаче:

„Візьми ж мене в сиру землю з собою, козаче!”
– Ой, коли ж ти справді вірная дівчина,
Буде з тебе на могилі хороша калина.
„Ой, що ж тобі, милий, з того за потіха,
Щоб я мала червоніти серед мого лиха?
Ой що ж тобі, милий, з того за відрада,
Щоб я мала процвітати, як мені досада?” [8, 272]

Це початковий фрагмент із вірша „Калина”, написаного Лесею Українкою невдовзі після мінської трагедії (20 квітня 1901 р.).

А праворуч від могили брата, якраз на тому місці, де покоїться тепер сама письменниця (між могилами брата й батька), на плані сестра Ольга зауважила: „була рожа, що Леся посадила братові”.

У зв’язку з цим пригадаймо ще один (також початковий) фрагмент з поезії, створеної того ж таки 1901 року 7 червня в Кімполунзі:

Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі,
Ти мені заповідав скрасити могилу твою
В білий мармур, і плющ, і криваві осінні рожі...
[8, 270]

Опоетизований народом куш калини – рослина-символ, оспівана українцями з давніх-давен. Цей архетип, безперечно, належить до тих фольклорних смисл-кліше, які являють собою, як писав світлої пам’яті Михайло Москаленко (упорядник дивовижного „Золотослова”), «універсальний „алфавіт світу”, за допомогою якого можливе зведення всього розмаїття відкладеної у слові реальності до спільного знаменника буттєво єдиного і гармонійно організованого космосу». Фольклорний образ калини є часткою-відзеркаленням індоєвропейської космологічної картини світу, в основі якої (за М. Москаленком) „лежить повна сакральність світу в цілому і всіх його елементів, цілокупність усіх частин одухотвореного космосу, зумовлена уявленнями про переселення душ і вирішальну роль єдності предків, які відійшли, і живих у підтриманні світового ладу” [6, 43].

І в антології поезії Давньої Русі („Золотослові”), і в численних рядках українських народних пісень, і в „Казці про дивну сопілку” (почутій Лесею Українкою ще у Звягелі) калина „людським голосом співає, словами промовляє...” А ще народ пов’язав з цим дзвінким кушем один постійний сумний мотив: „На могилі калина, на могилі червона...” („Загуду, загуду” [9, 193]).

Образ калини, як і символ червоних рож, такий живучий у пісенній творчості народу, здобуває в поезії Лесі Українки нове життя, але як же дивовижно точно зберігає він тут своє давнє сакральне значення: простежується зв’язок ідеї вічності з ідеєю безконечно відновлюваної рослинної сили.

„Чи то ж тобі стане миліш домовина,
Як я буду зеленіти – німа деревина?”
– Як упадуть роси на ранні покоси,
То не в мою домовину, а на твої коси,
Як припече сонце веснянії квіти,
Хай не в’ялить моїх костей, тільки твої віти.
Ой, так не затужить і рідная ненька,
Як ти, моя калинонько, моя жалібненька... [8, 272]

Здавалося спочатку, що поетеса обмежиться картиною психологічного паралелізму, де безмежно персоніфікована природа є другим членом паралелі. Однак заглиблення у чуття природи все наростає, і його витонченість здається нам уже граничною. Ось поетеса піднімається від людини до захоплення перед природою, матір'ю-жалібницею, яка розуміє її: поетеса гостро усвідомлює себе часткою природного космосу. Ще один порух серця – і природа-калина вже її власне „Я”, авторка – сама природа, її душа переливається безліччю граней:

Ой, ще ж над миленьким не зросла й травиця,
Як вже стала калиною мила-жалібниця.
Дивуються люде і малії діти,
Що такої пригодоньки не видали в світі:
„Чия то могила в полі при дорозі,
Що над нею калинонька цвіте на морозі,
Що на тій калині листя кучеряві,
А між цвітом білесеньким ягідки криваві”.
Шуміла калина листом зелененьким:
„Ой, що ж се я німа стою над моїм миленьким?
Поки ніж не крає, дерево не грає.
А хто вріже глибоченько, тому заспіває.
А хто вріже гілку, заграє в сопілку,
То той собі в серце пустить калинову стрілку”
[8, 272].

Висаджені самою поетесою куц калини та рожі (зауважимо, що Ольга Косач-Кривинюк промовисто записала – „посадила братові”) – то і є, на наш погляд, свідчення найвищого рівня єдності, злиття поета з природою. Саме те, що підкреслював О. Білецький, характеризуючи поета Тютчева: для нього «...свідомість єдності життя людської душі і природи зовсім не „поетична ілюзія”» [2, 483].

Цитовані поезії Лесі Українки, як бачимо, мали, так би мовити, ще й предметне, наочне авторське продовження. Поетеса

висадила братові, своєму найвірнішому духовному другові, оспівані нею символи – калину і рожі. Інакше кажучи, переливши себе в народні праобрази природи і перетравивши в них у гармонію прояснення розпуку свого серця, вона ще й мала невимовне щастя втілити їх у буття саме там, де її щоразу невідворотно чекало страждання. Природу – кінцевий притулок – дарувала братові, і собі.

Сестра Ольга добре пам'ятала місця, де росли калина і рожі; позначила також грядки, де квітли біля могил конвалії та фіалки з Колодяжного, де ріс кущ бузку та „дерева” (мабуть, ішлося про акації, єдині дерева, які Косачі там не садили).

Згодом прийшов час і „білому мармуру”, згадуваному в поезії Лесі Українки („Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...”). Взимку 1930–1931 років сестри Ольга та Ізидора поклали на всіх чотирьох могилах білі мармурові плити з написами, вони лежатимуть там до 1939 року, коли їх замінили, встановлюючи на могилі письменниці відому нам скульптуру з бронзи та граніту (робота Галини Петрашевич).

„А калина та, мабуть, і досі цвіте...” – записала Леся Українка останню фразу у звягельській „Казці про дивну сопілку”.

До 40-х років минулого століття біля могил Косачів, як занотувала у плані Ольга Косач-Кривинюк, кущ калини, рожу, бузок і дерева було уже знищено. Цих рослин на тому святому місці немає і тепер.

Нині синдром десакралізації загрозливо дихає нівеляцією, моральним здичавінням і знелюдненням. Та є документи, як вікна в минуле, що викликають у нас, за словами М. Коцюбинської [5, 358], „відчуття причетности до неминущих духовних Правд”. Кожен новий характеристичний епізод, зафіксована у документі невідома деталь про піднесену і чисту постать, як ось у свідченнях про Лесю Українку, відгукуються у нас піднесеними настроєвими символами. Вони знову і знову вчать нас дивитись на життя великої письменниці як на дивовижний художній твір...

Література

1. Аверинцев С. Софія-Логос: Словник.– К.: Дух і Літера, 2004.
2. Білецький О. Збір. пр.: У 5 т.– К.: Наук. думка, 1966.– Т. 3.
3. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 107, № 161.
4. Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки.– КН-3680, А-646.
5. Коцюбинська М. Мої Обрії.– К.: Дух і Літера, 2004.– Т. 2.
6. Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі.– К.: Дніпро, 1988.
7. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1979.– Т. 12.
8. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1979.– Т. 1.
9. Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика.– К.: Дніпро, 1965.– Ч. 2.

Miroshnychenko L. To the History of Lesya Ukrainka's Tomb (Unknown Documentary Evidences).

Unknown documentary evidences about Lesya Ukrainka's visiting tombs of her relatives on Bajkove cemetery in Kyiv are examined in context of interpretations of some poems of the writer.

Key words: document, folklore character, life as a work of art.